

درس آموخته‌های سیاسی توافقات حقوقی دریای خزر از منظر ژئوپلیتیکی

محمدصادق سنائی‌زاده^۱، زهرا احمدی‌پور^۲، حسین ولی‌وند زمانی^۳، ابراهیم رومینا^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲۴

چکیده

تاکنون برای دریای خزر به‌عنوان یک دریای بسته، رژیم حقوقی مشخصی تعیین نشده است. مشکل اصلی عدم استقرار رژیم حقوقی دریای خزر، ریشه در شرایط جغرافیایی آن دارد. شرایط خاص ژئوپلیتیکی بعد از فروپاشی شوروی زمینه را برای قلمروسازی، نفوذ و رقابت بین قدرت‌های منطقه‌ای فراهم کرد؛ این امر هرگونه توافق و همکاری منطقه‌ای ازجمله تعیین رژیم حقوقی را به چالش کشید و توانست آن را به تأخیر بیندازد. ازاین‌رو، هدف پژوهش حاضر «تبیین درس‌آموخته‌های سیاسی توافقات حقوقی دریای خزر از منظر ژئوپلیتیکی» است. نوع تحقیق از نظر هدف، کاربردی و روش اجرای آن، تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون است. روش گردآوری داده‌ها نیز مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای است. همچنین از دیدگاه خبرگان حوزه تحقیق جهت تأیید مضامین استخراج‌شده، بهره گرفته شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش پنج حوزه اصلی مرتبط با درس‌آموخته‌های توافقات حقوقی دریای خزر عبارت‌اند از: «حفظ استقلال سیاسی»، «معاهدات بین‌المللی»، «روابط دیپلماتیک»، «تعیین سرحدات و قوانین حقوقی بین‌المللی».

واژگان کلیدی: درس‌آموخته‌ها، دریای خزر، توافقات حقوقی، بعد سیاسی.

۱. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: msnayyazdh@gmail.com

۲. دانشیار گروه جغرافیای نظامی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: ahmadyz@modares.ac.ir

۳. دانشیار گروه مدیریت دانشگاه فرماندهی و ستاد، تهران، ایران. رایانامه: abcdef@ut.ac.ir

۴. دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: e.roumina@modares.ac.ir

۱. مقدمه

وضعیت حقوقی دریای خزر، یکی از مهم‌ترین و بحث‌برانگیزترین مسائل حوزه این دریا در دهه‌های اخیر بوده است. عوامل مهم زیر بر پیچیدگی تبیین نظام حقوقی دریای خزر افزوده است:

- ❖ اهمیت فزاینده ژئوپلیتیک منطقه؛
- ❖ مسئله انتقال نفت و گاز به بازارهای جهانی و انتخاب راه مناسب برای آن؛
- ❖ سیاست‌های برخی از کشورها برای توسعه نفوذ خود در منطقه؛
- ❖ تلاش کشورهای تازه استقلال‌یافته حاشیه دریای خزر برای بهره‌برداری از منابع هیدروکربنی به‌منظور توسعه اقتصادی، تثبیت وضع سیاسی خود و کاهش وابستگی به روسیه.

کنوانسیون سال ۱۹۸۲ م. (۱۳۶۱ ه.ش) استقرار رژیم حقوقی دریاها را در اختیار کشورهای ساحلی قرار داده است. عدم اتفاق آراء در چگونگی تحدید حدود، دریای خزر را به یکی از مناطق بحرانی تبدیل کرد. شرایط خاص ژئوپلیتیکی بعد از فروپاشی شوروی، زمینه‌ساز قلمروسازی، ایجاد حوزه نفوذ و تشدید رقابت بین قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای گردید؛ این امر هرگونه توافق و همکاری منطقه‌ای از جمله تعیین رژیم حقوقی را به چالش کشید و توانست آن را به تأخیر بیندازد.

دستگاه دیپلماسی کشور باید با بررسی دقیق ابعاد توافقات حقوقی به‌ویژه در بعد سیاسی، برخورد فعالی در زمینه تأمین منافع ملی کشور در این حوزه ژئوپلیتیکی از خود به نمایش بگذارد. این امر علاوه بر تأمین اهداف جمهوری اسلامی ایران در منطقه می‌تواند مانعی در راه حضور بیگانگان و کشورهای فرامنطقه‌ای در این دریای بسته باشد. روابط میان دولت‌ها و برقراری تعادل در این روابط به‌ویژه از منظر سیاسی از اهمیت فراوانی برخوردار است. با بررسی و تحلیل رویدادهای گذشته در حوزه حساس ژئوپلیتیکی خزر می‌توان از بروز خسران در تعاملات سیاسی جلوگیری نموده و منافع ملی و به تبع آن امنیت ملی کشور در حوزه خزر را به‌صورت حداکثری تأمین کرد. بر این اساس مقاله پیش‌رو

قصد دارد تا با بررسی محتوای توافقات این حوزه در گذشته، تجربیات و پیشنهادهایی را در این زمینه ارائه کند. بر این اساس، سؤال اصلی پژوهش حاضر عبارت‌اند از: «درس آموخته‌های سیاسی توافقات حقوقی دریای خزر از منظر ژئوپلیتیکی چیست؟».

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه تحقیق

«صمدزاده صابر و همکاران» مقاله‌ای تحت عنوان «تکامل و عقلانیت ژئوپلیتیک منطقه خزر: استقرار رژیم حقوقی و الگوی رفتاری تعامل و همگرایی» (۱۳۹۹)، تدوین کرده‌اند. بر اساس این مقاله، منطقه ژئوپلیتیکی دریای خزر، منطقه‌ای پویا با هویت نوینی است که توأمان، پتانسیل همگرایی و کمال ژئوپلیتیکی و یا کشمکش و بحران را دارد. این منطقه با تدوین و اجرای راهبردهای مناسب می‌تواند به منطقه‌ای همگرا و کمال‌یافته با ساختارها و سازمان‌های دائمی تبدیل شود و یا برعکس، به منطقه‌ای دستخوش بحران و کشمکش نیروهای واگرا تغییر وضعیت دهد. کنوانسیون وضعیت حقوقی خزر امضا شده ولی قلمروسازی، وضعیت خطوط مبدأ در تمامی پهنه آبی و تحدید حدود بخش‌های مرکزی و جنوبی نهایی نشد و به آینده موکول گردید. دریای خزر، بزرگ‌ترین فضای جغرافیایی قلمرو ج.ا.ایران است که تاکنون تحدید حدود نشده و از این منظر دل‌مشغولی دولتمردان، نخبگان و مردم را فراهم کرده است. لزوم همگرایی و تبدیل منطقه به منطقه‌ای امن و باثبات پایدار، ضرورت تدوین راهبردهای ژئوپلیتیکی را نمایان می‌سازد. این پژوهش بر اساس ماهیت و روش، توصیفی-تحلیلی از نوع موردی یا ژرفانگر و بر اساس هدف، از نوع کاربردی با رویکرد توسعه‌ای راهبردی و ابداعی است. روش و تکنیک اصلی مورد استفاده برای گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی است.

«ساداتیان» تحقیقی با عنوان «رژیم حقوقی دریای خزر و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران» (۱۳۹۸)، انجام داده است. هدف این پژوهش، شناخت رابطه بین رژیم حقوقی دریای خزر و امنیت ملی ج.ا.ایران است. مسئله قراردادهای دوجانبه برخی از کشورهای ساحلی با یکدیگر و بهره‌برداری از منابع بستر و زیربستر و به تبع آن قراردادهای بیگانگان، شرایط را به زیان منافع ملی و امنیت ملی ج.ا.ایران پیش برده است. این تحقیق،

با روش تحلیل محتوا، تأمین امنیت ملی ج.ا.ایران بر اساس مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و فرهنگی را بررسی کرده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، در اجلاس پنجم سران کشورهای ساحلی در آکتائو قزاقستان و امضای کنوانسیون، به نظر می‌رسد توافق بر خط مبدأ، راه‌حل جدیدی باشد تا در آینده قدرالسهم کشورها تعیین گردد. در این کنوانسیون، اصول مهمی همچون: «ممنوعیت حضور نیروهای مسلح بیگانه»، «انحصار هرگونه دریانوردی صرفاً با پرچم پنج کشور ساحلی»، «ممنوعیت در اختیار قرار دادن قلمروی کشورهای ساحلی به بیگانگان برای اقدام و تجاوز علیه کشور دیگر ساحلی» قید شده و پیشنهاد ادامه مذاکرات کارشناسی بر مبنای نصفت است.

«ابراهیمی کیایی» در تحقیقی با عنوان «ارزیابی رژیم‌های حقوقی و الگوی کنش راهبردی ج.ا.ایران در دریای خزر (منافع ملی، کنترل منطقه‌ای، توزیع سرزمینی و همکاری‌های چندجانبه)» (۱۳۹۸)، به تبیین رژیم حقوقی این حوزه ژئوپلیتیکی از منظر منافع ج.ا.ایران پرداخته است. بر اساس این مقاله، ظهور چهار مدعی از کشورهای تازه استقلال‌یافته اتحاد جماهیر شوروی و افزایش کشورهای ساحلی دریای خزر از دو به پنج کشور (ایران، فدراسیون روسیه، آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان) اقبال کنسرسیوم‌ها و قدرت‌های فرامنطقه‌ای برای سرمایه‌گذاری در استخراج نفت و گاز این منطقه و تلاش کشورهای نوظهور برای برخورداری از سهمی بیش از سهم اتحاد شوروی سابق که در قراردادهای تعیین شده بود، ضرورت تعیین رژیم حقوقی با اهم موضوعاتی همچون پرواز هواپیما بر فراز دریا، رژیم کشتی‌رانی، ماهیگیری، آلودگی دریایی، مکانیسم مناسب برای شراکت منابع نفتی و... و وجود کنش راهبردی ایران به منظور دفاع از حق تاریخی خود در این دریا که ناظر بر حفظ منافع ملی کنترل منطقه‌ای توزیع سرزمینی و درعین حال تعامل چندجانبه است را اجتناب‌ناپذیر ساخته است. این مقاله ضمن ارزیابی رژیم‌های حقوقی تعیین‌شده در باب این دریاچه (۲۱ مرداد ۱۳۹۷ ه.ش برابر با ۱۲ آگوست ۲۰۱۸ م. و ...) الگوی کنش راهبردی ایران در دریای خزر را بازشناسی کرده است.

«رحمانی فضلی» در تحقیقی تحت عنوان «ژئوپلیتیک دریای خزر با تأکید بر رژیم حقوقی آن» (۱۳۸۴)، درصدد تبیین ژئوپلیتیکی رژیم حقوقی این حوضه بوده است. در دوران جنگ سرد، حوضه دریای خزر جزء مجموعه امنیتی همه‌جانبه اتحاد جماهیر شوروی بود تا جایی که این کشور حتی در قراردادهای دوجانبه ۱۹۲۱م. و ۱۹۴۰م. با ایران در رابطه با نظارت، دخالت و بهره‌برداری از سطح و عمق، هیچ‌گونه توجهی به ج.ا.ایران نداشت. بهره‌برداری از نفت حوضه خزر تحت نظارت کامل شوروی بود ولی برای سه کشور اطراف دریای خزر که جزو محدوده سیاسی و امنیتی این کشور بودند، محدوده بهره‌برداری با نظارت دولت مرکزی شوروی، تحدید حدود شده بود. پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، ماهیت قدرت در روابط بین‌الملل تغییر یافت و معادلات ژئواستراتژیک جای خود را به ژئواکونومیک داد. ازاین‌رو، در حال حاضر یکی از اهداف مهم قدرت‌های جهانی دستیابی به منابع انرژی است.

در فرایند بررسی پیشینه تحقیق، فعالیت پژوهشی منسجم و جامع مرتبط با موضوع مقاله حاضر یا مشابه آن مشاهده نگردید. تفاوت اصلی این مقاله با سایر تحقیقات انجام‌شده عبارت‌اند از:

❖ بررسی کنوانسیون‌ها و عهدنامه‌های مرتبط با حوضه خزر؛

❖ بررسی عهدنامه‌ها و کنوانسیون‌ها از منظر ژئوپلیتیکی.

یافته‌های این پژوهش می‌تواند با نگرش به تجربیات رویدادهای گذشته، چراغ راهی برای آینده این حوزه مهم ژئوپلیتیکی ج.ا.ایران باشد.

۲-۲. مبانی نظری

موضوع سرزمین، برای همه کشورها مهم است؛ لذا نمی‌توان به علت مسائل امنیتی، سیاسی و اقتصادی، منافع اصلی و حیاتی یک کشور را به حاشیه بُرد. دریای خزر و خلیج فارس که جزو دریا‌های بسته و نیمه‌بسته استراتژیکی هستند، شرایط ویژه‌ای دارند. ازاین‌رو، لزوم مدیریت صحیح این دو حوضه آبی برای ج.ا.ایران بسیار مهم و حیاتی است.

ویژگی‌های بارز دریای خزر و خلیج فارس باعث گردیده که این مناطق تحت‌تأثیر عوامل داخلی و خارجی گوناگونی قرار داشته باشند. با همین رویکرد، کشورهای مختلف

به‌ویژه کشورهای مجاور این دو حوضه آبی، سعی دارند تا با درک این عوامل و استفاده مؤثر از آن‌ها تأثیرگذاری بیشتری داشته باشند و بتوانند از منابع و مزایای موجود در مناطق مزبور سهم بالاتری را کسب کنند. این امر سبب شده تا این دو منطقه با خطرات و چالش‌های مختلف و البته مشابهی از سوی کشورهای ذی‌نفع مواجه گردند.

بهره‌برداری از منابع هیدروکربن دریای خزر و انتقال آن به خارج موجب حضور کشورهای فرامنطقه‌ای با علایق اقتصادی و استراتژیک متفاوت در حوضه خزر شده است. کشورهای قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان به جهت عدم اعتماد به قدرت‌های منطقه‌ای و ترس از آن‌ها، خواهان حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای در ابعاد سیاسی، نظامی و اقتصادی هستند و قدرت‌های منطقه‌ای (ج.ا.ایران و روسیه) حضور قدرت‌های فرامنطقه‌ای به‌ویژه آمریکا را موجب تهدید حوزه نفوذ خود قلمداد می‌کنند و در پی رقابت با آن‌ها برآمده‌اند (حافظ‌نیا و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۲-۱).

در چهارمین نشست سران کشورهای حاشیه دریای خزر که در سپتامبر ۲۰۱۴م. (شهریور ۱۳۹۳ ه.ش) در شهر آستراخان روسیه برگزار شد، سه سند زیر امضا گردید:

- ❖ موافقت‌نامه حفاظت و استفاده بهینه از منابع زنده آبی دریای خزر؛
- ❖ موافقت‌نامه همکاری در زمینه هشدار در شرایط اضطراری و رفع آثار آن در دریای خزر؛

❖ موافقت‌نامه همکاری در زمینه آب و هواشناسی دریای خزر.

در این نشست عرض منطقه حاکمیت ملی کشورهای ساحلی، ۱۵ مایل دریایی و عرض منطقه انحصاری ماهیگیری، ۱۰ مایل دریایی (درمجموع ۲۵ مایل دریایی) تعیین شد؛ بقیه مناطق دریا نیز «پهنه مشترک» تعیین شد. پهنه آبی مشترک از نظر شیلات به سود روسیه است؛ زیرا با ناوگان صیادی بزرگی که دارد امکان صید صنعتی ماهیگیری را در سراسر این پهنه وسیع مشترک به‌دست آورده است.

در ۲۱ مرداد ۱۳۹۷ ه.ش (۱۲ آگوست ۲۰۱۸ م.)، کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر (کنوانسیون آکتائو/آق‌تائو) در جریان پنجمین اجلاس سران کشورهای ساحلی دریای

خزر به امضای رؤسای جمهوری ایران، روسیه، قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان رسید. این کنوانسیون رژیم حقوقی منحصربه‌فردی را برای دریای خزر پدید آورده است؛ به‌گونه‌ای که آن را «قانون اساسی دریای خزر» خوانده‌اند. شالوده رژیم حقوقی مقرر در کنوانسیون آکثائو تفکیک اعتباری سطح و ستون آب دریای خزر از بستر و زیر بستر آن و تقسیم سطح و ستون آب به مناطق دریایی مشخص است. به موجب ماده ۵ این کنوانسیون منطقه آبی دریای خزر به قسمت‌های زیر تقسیم می‌شود:

- ❖ **آب‌های داخلی:** آب‌هایی است که از خطوط مبدأ به طرف ساحل واقع شده‌اند؛
- ❖ **آب‌های سرزمینی:** باریکه‌ای از دریا است که حاکمیت کشور ساحلی بر آن تسری می‌یابد؛

- ❖ **مناطق ماهیگیری:** باریکه‌ای از دریا است که در آن کشور ساحلی از حق انحصاری برداشت منابع زنده آبی برخوردار است؛

- ❖ **پهنه دریایی مشترک:** منطقه‌ای آبی است که در بیرون از حدود خارجی مناطق ماهیگیری واقع شده و استفاده از آن به روی همه طرف‌ها باز است.

در این تقسیم‌بندی آب‌های سرزمینی به عرض ۱۵ مایل دریایی^۱ از خط مبدأ تحت حاکمیت کشورهای ساحلی قرار خواهد گرفت. هر طرف در مجاورت آب‌های سرزمینی، یک منطقه ماهیگیری به عرض ۱۰ مایل دریایی را تعیین خواهد کرد. خارج از آب‌های سرزمینی و مناطق ماهیگیری، پهنه دریایی مشترک قرار دارد که هر پنج کشور ساحلی به‌طور برابر مجاز به استفاده از آن هستند.

بستر و زیربستر دریای خزر وضعیت حقوقی جداگانه‌ای دارد. بر اساس بند ۱۰ ماده یک و ماده ۸ کنوانسیون آکثائو، بستر و زیربستر دریای خزر به‌طور کامل بین کشورهای ساحلی تقسیم خواهد شد؛ البته در کنوانسیون آکثائو تراز منفی ۲۸ متری برای مرزهای آبی تعیین شده است. این امر به سود ج.ا.ایران نیست؛ زیرا به دلیل عمق کم سواحل غیرایرانی

۱. مایل دریایی یا میل دریایی (Nautical Mile) یک واحد اندازه‌گیری طول است که امروزه معادل ۱۸۵۲ متر تعریف

خزر این موضوع سبب می‌شود خط مبدأ سایر کشورها جلو بیاید و سهم بیشتری از تقسیم سطح دریا به دیگر همسایگان خزر برسد (عدد موردنظر کارشناسان ایرانی تراز منفی ۲۶ متر از سطح دریای آزاد است).

شکل شماره ۱. حوزه ژئوپلیتیک خزر

۱-۲-۲. پیشنهاد موافقت‌نامه‌ها و توافق‌نامه‌های ج.ا.ایران در دریای خزر

پیش از قرن نوزدهم و در مقاطعی بخش قابل‌توجهی از پهنه آبی خزر در حاکمیت ج.ا.ایران قرار داشت. پس از انعقاد پیمان گلستان در ۱۸۱۳ م. (۱۱۹۲ ه.ش)، محدودیت‌هایی برای ایران در خزر ایجاد شد؛ وفق فصل پنجم این پیمان، ایران از داشتن نیروی دریایی محروم گردید. با انعقاد پیمان ترکمانچای در ۱۸۲۸ م. (۱۲۰۶ ه.ش) تکلیف رژیم حقوقی دریای خزر مشخص شد؛ به‌گونه‌ای که از نظر حقوقی کشتی‌های تجاری دو کشور ایران و روسیه حق مساوی داشتند ولی فقط روسیه مجاز به داشتن کشتی‌های جنگی در دریای خزر بود.

بر اساس قرارداد ۱۹۲۱م. (۱۲۹۹ه.ش) این محدودیت برطرف شد؛ اما ج.ا.ایران به دلیل ملاحظات سیاسی هرگز بهره‌برداری کافی از خزر نداشت. درواقع، از دوران شوروی نابرابری در استفاده کامل در این زمینه وجود داشت و تا فروپاشی شوروی ادامه یافت. با توجه به موارد ذکر شده، تدوین و تعیین رژیم حقوقی دریای خزر از نظر تاریخی سه دوره متمایز دارد:

- (۱) دوره روسیه تزاری؛^۱
- (۲) دوران اتحاد جماهیر شوروی؛^۲
- (۳) دوران پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در دسامبر سال ۱۹۹۱ م. (دی‌ماه ۱۳۷۰ ه.ش).

۱-۲-۲. پیشنهاد اسناد امضا شده کشورهای حاشیه دریای خزر

قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، میان ایران و شوروی و روسیه تزاری، سند مستقلی در زمینه وضعیت حقوقی دریای خزر منعقد نشده بود. معتبرترین اسناد منعقد شده میان ایران و شوروی که بخش‌هایی از آن‌ها به مسائل دریای خزر اختصاص دارد، معاهده مودت میان این دو کشور در هفتم اسفندماه ۱۲۹۹ ه.ش (۲۶ فوریه ۱۹۲۱م.) و قرارداد بازرگانی و بحریمایی میان ایران و اتحاد جماهیر سوسیالیستی شوروی در پنجم فروردین ۱۳۱۹ ه.ش (۲۵ مارس ۱۹۴۰م.) است.

بعد از فروپاشی شوروی و افزایش کشورهای ساحلی خزر از دو به پنج کشور، تدوین قوانین و مقررات حقوقی و تخصصی در زمینه نحوه همکاری، فعالیت و بهره‌برداری از خزر در دستورکار مذاکرات کشورهای ساحلی قرار گرفت.

طی سه دهه گذشته کشورهای ساحلی ۴۷ عنوان سند پنج‌جانبه راجع به دریای خزر در قالب «اعلامیه»، «بیانیه مشترک»، «کنوانسیون»، «موافقت‌نامه» و «پروتکل» در موضوعات سیاسی، حقوقی، اقتصادی، امنیتی، حمل‌ونقل، کشتی‌رانی، ماهیگیری و زیست‌محیطی منعقد و یا صادر کرده‌اند. مهم‌ترین این اسناد در جدول (۱) ذکر شده است.

1. Tsardom of Russia state (1721- 1917)

2. Soviet Union country (1922- 1991)

جدول شماره ۱. مهم‌ترین اسناد امضا شده کشورهای حاشیه دریای خزر		
ردیف	عنوان سند	تاریخ و محل امضاء
۱	کنوانسیون وضعیت حقوقی خزر	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۲	پروتکل آکتائو (پروتکل آمادگی، واکنش و همکاری منطقه‌ای در مبارزه با سوانح آلودگی نفتی، الحاقی به کنوانسیون تهران)	۲۰ مردادماه ۱۳۹۰ - آکتائو
۳	پروتکل مسکو (پروتکل حفاظت از دریای خزر در برابر آلودگی ناشی از منابع و فعالیت‌های مستقر در خشکی، الحاقی به کنوانسیون تهران)	۲۲ آذرماه ۱۳۹۱ - مسکو
۴	پروتکل عشق‌آباد (پروتکل حفاظت از تنوع زیستی در دریای خزر، الحاقی به کنوانسیون تهران)	۹ خردادماه ۱۳۹۳ - عشق‌آباد
۵	موافقت‌نامه مربوط به همکاری در زمینه امنیت دریای خزر	۲۷ آبان‌ماه ۱۳۸۹ - باکو
۶	موافقت‌نامه حفاظت و بهره‌برداری از منابع زنده آبی دریای خزر	۷ مهرماه ۱۳۹۳ - آستراخان
۷	موافقت‌نامه همکاری در زمینه پیشگیری و واکنش به وضعیت اضطرار در دریای خزر	۷ مهرماه ۱۳۹۳ - آستراخان
۸	موافقت‌نامه همکاری در خصوص آب و هواشناسی در دریای خزر	۷ مهرماه ۱۳۹۳ - آستراخان
۹	پروتکل ارزیابی اثرات زیست‌محیطی فرامرزی در دریای خزر (الحاقی به کنوانسیون تهران)	۲۹ تیرماه ۱۳۹۷ - مسکو
۱۰	موافقت‌نامه همکاری در زمینه حمل‌ونقل در دریای خزر	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۱۱	موافقت‌نامه همکاری‌های تجاری-اقتصادی میان کشورهای ساحلی دریای خزر	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۱۲	موافقت‌نامه پیشگیری از حوادث در دریای خزر	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۱۳	پروتکل همکاری در زمینه مبارزه با تروریسم در دریای خزر (الحاقی به موافقت‌نامه‌های امنیتی)	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو

۱۴	پروتکل همکاری در زمینه مبارزه با جرائم سازمان‌یافته در دریای خزر (الحاقی به موافقت‌نامه‌های امنیتی)	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۱۵	پروتکل همکاری و تعامل نهادهای مرزبانی در دریای خزر (الحاقی به موافقت‌نامه‌های امنیتی)	۲۱ مردادماه ۱۳۹۷ - آکتائو
۱۶	کنوانسیون تهران (چارچوبی برای حفاظت از محیط‌زیست دریای خزر)	۱۳ آبان‌ماه ۱۳۸۲ - تهران

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و از لحاظ روش اجرا از نوع تحقیقات «توصیفی-تحلیلی» است. جهت جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها از روش کتابخانه‌ای و اسنادی استفاده شده است. مبنای تحلیل داده‌ها، مطالعات کتابخانه‌ای بوده و مطالعه اسنادی و تحلیل محتوای کیفی نیز به روش تحلیل مضمون اسناد شامل توافق‌نامه‌های حقوقی و کنوانسیون‌های بین‌المللی مربوط به حوزه ژئوپلیتیکی خزر انجام شده است. مراحل پژوهش کیفی یک مسیر از قبل برنامه‌ریزی‌شده برای توصیف واقعیت نیست بلکه توصیف واقعیت بعد از وقوع آن است. پژوهشگران کیفی مفاهیم جدید را شکل می‌دهند و یا اینکه داده‌ها را تدقیق می‌نمایند. آن‌ها داده‌ها را درون طبقه‌ها (بر اساس مضامین و یا مفاهیم) سازماندهی نموده و ارتباط آن‌ها را شکل می‌دهند (نیومن، ۱۳۸۹).

تحلیل مضمون نیز یکی از روش‌های کیفی است که برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی استفاده می‌گردد (براون و کلارک^۱، ۲۰۰۶).

۴. یافته‌های تحقیق و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. یافته‌های تحقیق

مضامین احصاشده از متن توافقات حقوقی خزر در پنج کد محوری مشخص شده است. این کدها عبارت‌اند از: روابط دیپلماتیک، تعیین سرحدات، قوانین حقوقی بین‌الملل، معاهدات بین‌المللی، حفظ استقلال سیاسی. کدها و مقولات در جدول (۲) ذکر شده است.

جدول شماره ۲. مضامین احصاشده از متن توافقات حقوقی خزر	
مقوله	کد محوری
تبادل سفیر بین ایران و روسیه	روابط دیپلماتیک
توسعه روابط با ایجاد کنسولگری	
معرفی نهادهای ذی‌صلاح برای اجرای موافقت‌نامه	
تساوی حقوق در همکاری‌های بین‌المللی	
همکاری همه‌جانبه طرف‌ها و تأکید بر ادامه مذاکرات	
حل مسائل و اختلافات از طریق مذاکره و روش‌های مسالمت‌آمیز	
استرداد بخش‌هایی از خاک ایران توسط شوروی	تعیین سرحدات
الحاق بخش‌هایی از خاک ایران به روسیه	
تعیین سرحدات ایران و شوروی	
تحدید حدود بستر توسط همه کشورهای ساحلی	
تعیین محدوده آب‌های سرزمینی	
رعایت تمامیت ارضی و خدشه‌ناپذیری مرزهای شناخته‌شده بین‌المللی	
رسیدگی به شکایت از کنسولگری‌ها توسط سفیر روسیه	قوانین حقوقی بین‌الملل
اجازه بازگشت فراریان دو طرف به کشور خود	
عدم اجبار اسیران و فراریان دو طرف برای بازگشت به کشور خود	
عفو کامل همه رعایا و ارباب مناصب آذربایجان توسط شاه ایران	
حق تحصیل، اشتغال و تملک اموال اتباع طرفین	
تردد و اقامت آزادانه اتباع به کشور طرف مقابل	
برابری نمایندگان بازرگانی شوروی در ایران با هیئت سیاسی سفارت	
برابری حق اتباع و اشخاص حقوقی هر یک از طرفین در محاکم	
پرداخت غرامت ایران به روسیه	
تغییر در سیاست اقتصادی شوروی نسبت به ایران	
بخشش مطالبات شوروی از ایران	
صرف‌نظر شوروی از انتفاع کارهای اقتصادی که ماهیت استعماری دارند.	
لغو امتیازات روسیه تزاری در ایران	
حق کشتی‌رانی روسیه در سواحل ایران	
حق کشتی‌رانی ایران در سواحل روسیه	

داشتن حق کشتی‌رانی آزاد مساوی	
عدم ورود کشتی‌های غیر از ایران و روسیه به دریای خزر	
ورود و خروج و حق دسترسی آزاد از دریای خزر به سایر دریاها و اقیانوس جهانی	
ورود کشتی‌های تحت پرچم طرف‌ها در آب‌های سرزمینی طرفین	
بهره‌برداری مساوی از رودخانه اترک	
لغو معاهدات گذشته	معاهدات بین‌المللی
لغو معاهدات روسیه با سایر کشورها که به ضرر ایران بود.	
عدم واگذاری امتیازات مستردشده شوروی به دولت ثالث توسط ایران	
عدم شرکت در اتحاد و ائتلاف ضد طرف دیگر	
عدم تأثیر این موافقت‌نامه بر سایر معاهدات بین‌المللی طرف‌ها	
اختیار طرف‌ها برای خروج از پروتکل	حفظ استقلال سیاسی
داشتن آزادی مطلق در روابط بین‌الملل	
به رسمیت شناختن ولیعهدی عباس میرزا توسط روسیه	
عدم دخالت در امور داخلی یکدیگر	
برائت شوروی از سیاست‌های استعماری روسیه تزاری	
حفظ استقلال و احترام به حاکمیت طرف‌ها	

۲-۴. تجزیه و تحلیل کیفی یافته‌ها

در نتیجه سال‌ها تلاش برای تعیین رژیم حقوقی دریای خزر، توافق‌نامه‌ها و عهدنامه‌های متعددی شکل گرفت. این امر موجب شکل‌گیری رویدادها و رویکردهای سیاسی مختلف در سطح این منطقه و به تبع آن تجربیات مختلف گردیده است. در ۱۰ مورد عهدنامه و قرارداد منعقدشده ج.ا.ایران با روسیه، اتحاد جماهیر شوروی و کشورهای ساحلی که برخی حاوی پیوست‌هایی تحت عنوان پروتکل و موافقت‌نامه هستند، بیشترین تأثیر مثبت بر امنیت ملی ج.ا.ایران به کنوانسیون رژیم حقوقی دریای خزر (۲۰۱۸ آلماتی قزاقستان) مربوط می‌شود.

پرتکرارترین بندهای سیاسی در تمام عهدنامه‌ها و توافق‌نامه‌های حقوقی امضاءشده به بندهای «حل مسائل و اختلافات از طریق مذاکره و روش‌های مسالمت‌آمیز» و «حفظ

[illegible]

شکل شماره ۲. شبکه مضامین توافقات حقوقی خزر در حوزه سیاسی

از بین ۲۷ مورد کلیدواژه مستخرجه از تحلیل کیفی عهدنامه‌ها و توافقات حقوقی در بعد سیاسی، ۴ مورد تأثیر منفی بر امنیت ملی ج.ا.ایران داشته‌اند؛ در بین این چهار مورد نیز بند «الحاق بخش‌هایی از خاک ج.ا.ایران به روسیه» که در دو عهدنامه گلستان و ترکمانچای و قرارداد ۱۰۲۱ وجود دارد، بیشترین اثر منفی بر امنیت ملی ج.ا.ایران داشته است.

۵. نتیجه‌گیری

نظام بین‌الملل همواره در حال تغییر است. یکی از مهم‌ترین تحولات این نظام، تغییر در ماهیت و نحوه تعاملات سیاسی است که واحدها را ناگزیر از تطبیق با تغییر و تحولات آن می‌کند. ج.ا.ایران از جمله معدود کشورهایی است که با تعدد همسایگان و قرارگیری در یک محیط استراتژیک، یک واحد سیاسی بین‌المللی ویژه با تهدیدات متکثر در مرزهای شمالی خود به‌ویژه در حوزه خزر به شمار می‌رود؛ بنابراین در راهبرد امنیتی خود با توجه به اتحادهای سیاسی و نظامی کشورهای منطقه با غرب و تنش سیاسی برخی از کشورهای غربی با آن، بر تعاملات سیاسی تأکید کرده و همواره سعی در افزایش قدرت چانه‌زنی خود دارد. بر اساس نتایج این تحقیق، درس‌آموخته‌های توافقات سیاسی حوزه خزر که از مضامین این توافقات استخراج شده، پنج بعد زیر را دربرمی‌گیرد:

- ❖ حفظ استقلال سیاسی؛
- ❖ معاهدات بین‌المللی؛
- ❖ روابط دیپلماتیک؛
- ❖ تعیین سرحدات؛
- ❖ قوانین حقوقی بین‌المللی.

منابع

الف - فارسی

- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ مجتهدزاده، سپنتا؛ پردشتی، حسن (۱۳۹۸). «تبیین نقش عوامل ژئوپلیتیکی بر استقرار رژیم حقوقی دریای خزر»، *فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک*، ۱۵(۱)، ۱-۲۲.
- صمدزاده صابر، مجید؛ احمدی‌پور، زهرا؛ حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۹). «تکامل و عقلانیت ژئوپلیتیک منطقه خزر: استقرار رژیم حقوقی و الگوی رفتاری تعامل و همگرایی»، *فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، ۱۱۱، ۸۵-۱۱۵.
- ساداتیان، سید جلال (۱۳۹۸). «رژیم حقوقی دریای خزر و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه امنیت ملی*، ۹(۳۴)، ۳۱۱-۳۴۵.
- ابراهیمی کیاپی، هادی (۱۳۹۸). «ارزیابی رژیم‌های حقوقی و الگوی کنش راهبردی ج.ا.ایران در دریای خزر (منافع ملی، کنترل منطقه‌ای، توزیع سرزمینی و همکاری‌های چندجانبه)»، *آموزش علوم دریایی*، ۶(۱)، ۹۹-۱۰۹.
- رحمانی فضلی، عبدالرضا (۱۳۸۴). «ژئوپلیتیک دریای خزر با تأکید بر رژیم حقوقی آن»، *فصلنامه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۴(۴)، ۴۷-۶۷.
- نیومن، ویلیام لاورنس (۱۳۸۹). *شیوه‌های پژوهش اجتماعی، رویکردهای کمی و کیفی*. ترجمه حسن دانایی‌فرد و سید حسین کاظمی، تهران: انتشارات سمت، جلد اول.

ب - انگلیسی

- Braun, V & Clarke, V.(2006). "Using thematic analysis psychology", *Qualitative Research in psychology*, Vol. 3 No. 2. PP 77-101.